

УДК 343.322

Л. М. Демидова, доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри кримінального права № 1 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, завідувач сектору дослідження кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

КРИМІНАЛЬНО- ПРАВОВА ОЦІНКА УМОВ ВОЄННОГО СТАНУ ТА ПЕРІОДУ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ ПРИ КВАЛІФІКАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ЗРАДИ

У статті розглянуто проблемні питання кваліфікації державної зради при такій її формі, як перехід на бік ворога в умовах воєнного стану або збройного конфлікту. «Умови воєнного стану», «період збройного конфлікту» визнаються як змішані (складені) поняття. Так само виокремлюються їх ознаки.

Ключові слова: державна зрада, умови воєнного стану, період збройного конфлікту, кваліфікація злочину, ознаки державної зради.

Однією з форм об'єктивної сторони державної зради (ч. 1 ст. 111 Кримінального кодексу України (далі – КК або КК України)) законодавець визначає «перехід на бік ворога в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту». Труднощі на практиці викликає визначення змісту таких об'єктивних ознак державної зради, як «умови воєнного стану» і «період збройного конфлікту» у зв'язку з браком їх чіткого тлумачення в нормативно-правових актах і відсутністю загально визнаної позиції в юридичній літературі. Ураховуючи сучасні події, що відбуваються в багатьох зарубіжних країнах і на українській території, та необхідність правильної кваліфікації посягань на основи національної безпеки у виді державної зради, актуальним є встановлення та аналіз змістовного наповнення зазначених ознак. Потребує висвітлення й питання про їх співвідношення з поняттями «особливий період», «збройна агресія», «воєнний конфлікт», які теж

слід брати до уваги при розслідуванні й кваліфікації державної зради у формі переходу на бік ворога в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту. Це є необхідним для встановлення наявності або відсутності юридичної підстави притягнення особи до кримінальної відповідальності за розглядуваний злочин. Метою цієї статті є розв'язання зазначеної проблематики.

У ст. 56 («Державна зрада») КК 1960 р. у редакції від 17 червня 1992 р. формою державної зради визнавався перехід на бік ворога у воєнний час або в бойовій обстановці. Нова редакція статті з ознаками державної зради в КК України 2001 р. містить дещо інші за визначенням і змістовним наповненням об'єктивні ознаки такої форми, як перехід на бік ворога. До них належать «умови воєнного стану» і «період збройного конфлікту». Останні в чинному законодавстві України про кримінальну відповідальність не роз'яснюються. Їх тлумачення в науковій юридичній літературі наводять такі вчені, як О. Ф. Бантишев, В. О. Навроцький, Г. В. Новицький, О. В. Шамара, В. Я. Тацій, М. І. Хавронюк та ін. Підкреслюючи наукове значення наявних точок зору дослідників, цінність їх пропозицій, водночас підкреслимо, що сьогодні практика потребує аналізу цих та інших підходів.

Так, у наукових працях українських учених визначення воєнного стану в переважній більшості повністю або частково збігається з дефініцією, що передбачена законодавцем у ст. 1 Закону України «Про правовий режим воєнного стану і в Законі України «Про оборону України»¹. Наприклад, М. І. Хавронюк вважає, що «перехід на бік ворога означає, що громадянин України надає безпосередню допомогу державі, з якою Україна на той час перебуває у стані війни або збройного конфлікту». Далі він уточнює, що «специфіка цієї форми державної зради є те, що вона може бути вчинена лише в умовах воєнного стану або, хоча й у мирний час, але в період збройного конфлікту»². Із цього випливає, що, по-перше, обов'язковою сторо-

¹ Про оборону України [Електронний ресурс] : Закон України від 6 груд. 1991 р. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1932-12>. – Заголовок з екрана.

² Хавронюк М. І. Злочини проти основ національної безпеки / М. І. Хавронюк // Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – 9-те вид., переробл. та допов. – К. : Юрид. думка, 2012. – С. 268.

ною конфлікту є інша країна, з якою Україна перебуває у стані війни або збройного конфлікту; по-друге, суспільно небезпечне діяння вчиняється в період воєнного стану, який не є мирним часом (час війни), або у мирний час, якщо це здійснюється в період збройного конфлікту.

М. І. Хавронюк також надає визначення воєнного стану як особливого правового режиму, що вводиться в Україні або окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності¹. Отже, умовами для введення воєнного стану визначаються: реальний стан збройної агресії або стан небезпеки; головним чинником останнього є загроза нападу або небезпека державній незалежності чи територіальній цілісності нашої країни.

Щодо збройного конфлікту, то вчений визнає, що останній має самостійне правове значення для кваліфікації, якщо такий конфлікт відбувається поза межами воєнного стану – у разі фактичного початку воєнних дій, але ще до оголошення воєнного стану або ж у мирний час.

В. В. Кузнецов наводить схоже визначення воєнного стану, лише доповнюючи, що це політико-економічна ситуація. Такий підхід зустрічається й в інших наукових працях. Із приводу політико-економічної ситуації зазначимо, що остання є більш багатогранною, зокрема, й соціальною, тому що умови воєнного стану завжди стосуються суспільного життя та пов'язані з правами й свободами людей, їх гарантуванням з боку держави й, можливо, з їх обмеженням.

Щодо озброєного конфлікту, то В. В. Кузнецов розуміє його так само, як і М. І. Хавронюк².

Схоже, але не ідентичне тлумачення ознак щодо розглядуваної форми державної зради прослідковується й у Науково-практичному коментарі до Кримінального кодексу України за загальною редакцією В. Г. Гончаренка і П. П. Андрушка, де зазначено, що «ця форма ... передбачає наявність воєнного стану – перебування нашої

¹ Кримінальне право (Особлива частина) : підручник / за ред. О. О. Дудорова, С. О. Письменського. – Луганськ : Елтон – 2, 2012. – Т. 1. – С. 57.

² Кузнецов В. В. Уголовное право Украины [Електронний ресурс] / В. В. Кузнецов. – Режим доступу: http://uchebnikionline.com/pravo/kriminalne_pravo_ukrayini_kuznetsov_vv/derzhavna_zrada_vidminnost_vid_shpigunstva.htm. – Заголовок з екрана.

держави у війні з іноземною державою – або наявність збройного конфлікту (зіткнення між збройними силами держав)»¹. Із наведеного випливає, що: а) воєнний стан обмежується або зумовлений станом війни; б) збройний конфлікт розуміється як зіткнення лише між збройними силами різних держав, а не будь-яких інших формувань; в) сторонами виступають України та інша (-і) країна (-и).

Ураховуючи наведені твердження, можна погодитися з тим, що йдеться про стан конфлікту, в якому однією зі сторін є інша держава. При цьому викликає сумнів ототожнення воєнного стану з війною і не мирним часом.

Для розгляду зазначених питань проаналізуємо норми низки нормативно-правових актів і міжнародних документів.

Щодо воєнного стану, то відповідне поняття можна насамперед віднести до понятійного апарату конституційного права й теорії держави і права. Про умови воєнного стану йдеться у: Конституції України (статті 64, 83, 85 та ін.); законах України «Про правовий режим воєнного стану» в редакції від 2 травня 2014 р. (статті 1, 5), «Про оборону України» в редакції від 17 травня 2014 р. (статті 1, 17). Згідно із законами про правовий режим воєнного стану й оборону воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводить у Україні або окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення національної безпеки, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень. Він вводить Указом Президента України, який підлягає затвердженню Верховною Радою України з визначенням строку, на який оголошується воєнний стан. Режим такого стану існує у певних часових межах: із моменту набрання чинності відповідного закону, яким затверджено Указ Президента

¹ Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України : у 3 кн. / за заг. ред. В. Г. Гончаренка, П. П. Андрушка / Особлива частина. Коментар до статей 109–254 Кримінального кодексу України. – Кн. 2. – К. : Форум, 2005. – С. 21.

України, опублікованого в офіційному виданні, й до моменту офіційного оприлюднення оголошення Верховною Радою України за поданням Президента України про скасування воєнного стану в разі усунення загрози нападу чи небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, про що негайно оголошується через засоби масової інформації. Із пропозицією про скасування воєнного стану до Президента України може звернутися Рада національної безпеки і оборони й Верховна Рада України.

Таким чином, до ознак умов воєнного стану при державній зраді розглядуваної форми можна віднести: 1) *нормативно-правову* – наявність нормативно-правового акта у виді Указу Президента України, затвердженого Верховною Радою України про оголошення воєнного стану; 2) *ситуаційну* – наявність конкретної оголошеної ситуації у виді чинного режиму воєнного стану; 3) *територіальну* – місцем вчинення злочину є територія України або окрема її місцевість, на якій оголошено воєнний стан, або територія іншої країни, на якій знаходиться, наприклад, військовослужбовець національних збройних формувань, що беруть участь у заходах, пов'язаних із проголошенням воєнним станом; 4) *часову* – дія (чинність) такого Указу на час учинення злочину.

Щодо збройної агресії, то зміст цього поняття наведено в ст. 1 Закону України «Про оборону України» з останніми змінами від 9 квітня 2014 р.¹, де зазначається, що збройна агресія – застосування іншою державою або групою держав збройної сили проти України. Збройною агресією проти України вважається будь-яка з таких дій: вторгнення або напад збройних сил іншої держави або групи держав на територію України, а також окупація або анексія частини території України; блокада портів, узбережжя або повітряного простору, порушення комунікацій України збройними силами іншої держави або групи держав; напад збройних сил іншої держави або групи держав на військові сухопутні, морські чи повітряні сили або цивільні морські чи повітряні флоти України; засилання іншою державою або від її імені озброєних груп регулярних або нерегулярних сил, що

¹ Про оборону України [Електронний ресурс] : Закон України від 6 груд. 1991 р. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1932-12>. – Заголовок з екрана.

вчиняють акти застосування збройної сили проти України, які мають настільки серйозний характер, що це рівнозначно переліченим в абзацах п'ятому–сьомому зазначеної статті діям, у тому числі значна участь третьої держави у таких діях; дії іншої держави (держав), яка дозволяє, щоб її територія, яку вона надала в розпорядження третьої держави, використовувалася цією третьою державою (державами) для вчинення дій, зазначених в абзацах п'ятому–восьмому вказаної статті; застосування підрозділів збройних сил іншої держави або групи держав, які перебувають на території України відповідно до укладених з Україною міжнародних договорів, проти третьої держави або групи держав, інше порушення умов, передбачених такими договорами, або продовження перебування цих підрозділів на території України після припинення дії зазначених договорів.

Ураховуючи наведене, доходимо висновку, що збройна агресія є лише різновидом підстав для оголошення воєнного стану поряд із загрозою нападу, реально існуючою небезпекою основам національної безпеки нашої країни.

Термін «війна» законодавцем у ст. 16 Закону України «Про Збройні Сили України» з останніми змінами від 5 червня 2014 р. вживається як синонім бойових дій¹. Не вдаючись до дискусії щодо такої позиції, підкреслимо, що воєнний стан може бути оголошений і при наявності небезпеки державній незалежності нашої країни при відсутності бойових дій, тобто без стану війни, якщо джерело небезпеки має як внутрішній, так і зовнішній прояв.

Згадування про збройний конфлікт як різновид воєнних конфліктів, які відрізняються за причинами виникнення, цілями сторін та наслідками, знаходимо у Воєнній доктрині України, затвердженій Указом Президента України в редакції Указу від 8 червня 2012 р. (абз 3 п. 12)². У цьому положенні зазначається, що збройний конфлікт може виникнути в разі обмеженого збройного зіткнення на державному кордоні між Україною та іншою державою (збройний конфлікт на державному

¹ Про Збройні Сили України [Електронний ресурс] : Закон України від 6 груд. 1991 р. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1934-12>. – Заголовок з екрана.

² Про воєнну доктрину України [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 15.06.2004 № 648 (в ред. Указу Президента України від 08.06.2012 р. № 390/2012). – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/390/2012/paran12#n12>. – Заголовок з екрана.

кордоні) або збройних зіткнень усередині України (збройний конфлікт усередині держави) за участю непередбачених законом воєнізованих або збройних формувань. Негативні наслідки для національної безпеки України можуть оцінюватися як значні. За певних умов можливе переростання збройного конфлікту в локальну війну.

Із наведеного випливає, що збройний конфлікт може бути двох видів: 1) міждержавний збройний конфлікт на державному кордоні; 2) збройний конфлікт усередині держави. Щодо першого виду, то стороною збройного конфлікту є інша країна; зіткнення здійснюється на державному кордоні і в обмеженому вигляді.

Другий вид збройного конфлікту, який названо внутрішнім, характеризується наявністю таких сторін: одна з них – це Збройні Сили України або інші законні формування; друга – незаконні воєнізовані або незаконні збройні формування.

Указані у Воєнній доктрині України види збройного конфлікту в цілому відповідають положенням Женевської конвенції ООН про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 р.¹, яка ратифікована Україною 3 липня 1954 р. У статтях 2 і 3 зазначеної Конвенції йдеться про збройний конфлікт з міжнародним характером, сторонами якого є різні держави (відповідно до термінології Воєнної доктрини це збройний конфлікт на державному кордоні) і збройний конфлікт, що не має міжнародного характеру (збройний конфлікт усередині держави).

Загальними (родовими) ознаками періоду збройного конфлікту є такі: 1) *характер конфлікту* проявляється через сторони останнього (міжнародний – сторонами є Україна й інша держава; внутрішньо-державний – однією стороною є Збройні Сили України та інші законні формування, а з другої – незаконні збройні або воєнізовані формування); 2) *ситуаційна* – зіткнення із застосуванням зброї законних і незаконних збройних або/і воєнізованих формувань при наявності конфлікту інтересів; 3) *територіальна* – територія України (на державному кордоні або всередині країни); 4) *часова* – період здійснення зіткнення таких формувань із застосуванням зброї.

Щодо видів збройного конфлікту, то слід зазначити, що в наведених актах не передбачено змішаного збройного конфлікту, який

¹ Про поводження з військовополоненими [Електронний ресурс] : Женевська конвенція ООН від 12.08.1949 р. – Режим доступу: / http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_153. – Заголовок з екрана.

охоплює збройний конфлікт міжнародного характеру і такий, що не належить до останнього. Це є недоліком правового регулювання у сфері боротьби зі злочинністю. Крім того, доцільно вдосконалити нормативно-правове визначення воєнного конфлікту, що надається в п. 5 Воєнної доктрини України, де вказується, що це спосіб вирішення суперечностей між державами із застосуванням воєнної сили або в разі збройного зіткнення всередині держави. Тобто загальною ознакою таких різновидів є те, що з однієї (вітчизняної) сторони воєнного конфлікту застосовується національна воєнна сила, а відповідно до інших положень, сформульованих у цьому пункті, це військові формування та органи спеціального призначення для збройного захисту національних інтересів. Видами воєнного конфлікту є: 1) міждержавний конфлікт (сторонами є Україна й інша держава); 2) збройне зіткнення всередині країни. Останнє характеризується відсутністю в такому конфлікті участі інших держав. З урахуванням ст. 12 указанного акта збройний конфлікт є різновидом конфлікту воєнного, тобто такого, в якому з однієї сторони задіяні законні військові формування та/або органи спеціального призначення.

Наведене у Воєнній доктрині формулювання воєнного конфлікту так само за змістом є неповним. Воно не охоплює випадки змішаних воєнних і збройних конфліктів.

Умови воєнного стану та період збройного конфлікту є *альтернативними комбінованими ознаками* об'єктивної сторони державної зради у формі переходу на бік ворога в таких умовах або в зазначений період, які в цілому характеризують час, місце й обстановку вчинення злочину.

У літературі є й інші пропозиції щодо узагальненого визначення таких багатоаспектних за змістом ознак. Так, наприклад, В. К. Матвійчук визнає їх часом і обстановкою вчинення злочину¹. Схожі ознаки дослідники, приміром Є. В. Фесенко, пропонують називати ситуацією вчинення злочину. Уявляється, що з позиції кримінального права наведені об'єктивні ознаки точніше визнавати комбінованими (складеними). Це дозволяє без розширення термінологічного апарату описом ознак об'єктивної сторони складу злочину

¹ Матвійчук В. К. Злочини проти основ національної безпеки України: поняття та загальна характеристика / В. К. Матвійчук // Юрид. Україна. – 2013. – №9. – С. 85.

чину підкреслити специфіку змістовного наповнення комбінованих ознак і їх зовнішнього виразу.

При кваліфікації державної зради у формі переходу на бік ворога в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту слід ураховувати всі інші об'єктивні й суб'єктивні ознаки, передбачені в ч. 1 ст. 111 КК. Значення при кваліфікації вчиненого має й визначення сторін конфлікту при оголошенні воєнного стану або сторін збройного конфлікту з доведенням, що *іншою стороною є ворог*. Повторимо, що в літературі пояснюється, що перехід на бік ворога означає, що громадянин України надає безпосередню допомогу державі, з якою Україна на той час перебуває в стані війни або збройного конфлікту¹. Із цього випливає, що ворогом виступає інша країна. Відсутність ворожої сторони виключає кваліфікацію вчиненого при переході на цю сторону в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту як державну зраду.

При кваліфікації державної зради розглядуваної форми слід також розрізняти умови воєнного стану або період збройного конфлікту та схожі поняття, зокрема, «особливий період». Під останнім розуміється період, що настає з моменту оголошення рішення про мобілізацію (крім цільової) або доведення його до виконавців стосовно прихованої мобілізації чи з моменту введення воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях та охоплює час мобілізації, воєнний час і частково відбудовний період після закінчення воєнних дій (ст. 1 Закону України «Про оборону України»). Із наведеного випливає, що особливий період за часом може не збігатися з періодом воєнного стану чи збройного конфлікту або взагалі не бути пов'язаним з останніми.

Сформулюємо **висновки**:

1. Умови воєнного стану та період збройного конфлікту є комбінованими (складеними) альтернативними обов'язковими ознаками об'єктивної сторони державної зради при такій її формі, як перехід на бік ворога в певний час, місці й обставинці;

¹ Хавронюк М. І. Злочини проти основ національної безпеки / М. І. Хавронюк // Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – 9-те вид., переробл. та допов. – К. : Юрид. думка, 2012. – С. 258; Кримінальне право (Особлива частина) : підручник / за ред. О. О. Дудорова, С. О. Письменського. – Луганськ : Елтон – 2, 2012. – Т. 1. – С. 57.

2. До ознак умов воєнного стану при державній зраді розглядуваної форми віднесено: нормативно-правову, ситуаційну, територіальну та часову. Воєнний стан може бути оголошений як у мирний, так й не мирний час;

3. Ознаками періоду збройного конфлікту є такі: характер конфлікту, ситуаційна, територіальна й часова ознаки. Умови воєнного стану відрізняються від періоду збройного конфлікту за нормативно-правовим визначенням (установлена форма, структура, а також порядок підписання, затвердження та втрати чинності офіційного документа щодо воєнного стану) або його відсутністю (щодо збройного конфлікту), а також змістовним наповненням ситуаційної, територіальної та часової ознак;

4. Воєнний конфлікт визнано на державному рівні способом вирішення суперечностей між державами із застосуванням воєнної сили або в разі збройного зіткнення всередині держави. Його видами є: 1) міждержавний конфлікт (сторонами є Україна й інша держава); 2) збройне зіткнення всередині країни без участі інших держав. Збройний конфлікт є різновидом конфлікту воєнного, самостійним різновидом якого слід визнати змішаний конфлікт із застосуванням зброї (змішаний воєнний конфлікт при поєднанні різновидів, зазначених у пунктах 1 і 2 висновків).

В статье рассматриваются проблемные вопросы квалификации государственной измены при такой ее форме, как переход на сторону врага в условиях военного положения или в период вооруженного конфликта. «Условия военного положения» и «период вооруженного конфликта» определяются как смешанные (составные) понятия. Также выделяются их признаки.

The problems of qualification of high treason in such form as going across to the enemy side in conditions of martial law or in time of armed conflict are considered in the article. The concept of «conditions of martial law» and «time of armed conflict» are called mixed (constituent) and its features are defined.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (протокол № 23 від 15 жовтня 2014 р.).